
MŰHELY

Szász Zoltán

Bánffy Miklós gróf Magyar Története

Figyelmeztetés ünnepnapon

Az utolsó magyar királykoronázás – 1916. december 30. – művészeti megtervezése volt a művész-politikus Bánffy Miklós gróf legnagyobb, leglátványosabb, s az időközben restaurált egykorú filmhíradó jóvoltából legalább részben ránk maradt rendezése. A 42 éves drámaíró, festő, illusztrátor, politikus (1912-től) az Operaház és a Nemzeti Színház intendánsa volt, amikor a miniszterelnökség megbízta IV. Károly koronázásának irányításával. Olyan neves művészek dolgoztak vele, mint Benczúr Gyula, Kós Károly, Stróbl Alajos...

Ekkor a világháború közepén volt az ország. Az utolsó év, amelyben még egészében jól működött a magyar állam és gépezete. Bízható volt a hadihelyzet: a Monarchia csapatai már benn voltak Bukarestben – igaz, a németek jóvoltából is. A koronázási ceremónia legtöbb részlete: a főúri bandériumok díszmagyarjai, pompás lovai, a főpapi ornátusok, az előkelő dámák, a bolgár uralkodó, a szőkefürtös gyermek Ottó trónörökös, de még Zita királyné, sőt, kezdő királyunk hagyományos, négy világtájnak irányított szimbolikus kardsuhintásai is jobbára kikoptak a közemlékezetből. Két mozzanat volt igazán maradandó a nagy színielőadásból. Az egyik, mikor Tisza István gróf a budai Szentháromság szobor előtt, Károly fejére tette a koronát, az (állítólag) megbillent a fején, amit aztán utólag rossz ómennek tekintettek. A másik emlékezetes momentum Bánffy valóban szokatlan gondolatából fakadt: az ünnepségben a kitüntetendők közé előtérbe állította a hadszínterekről sebesül-

ten, nyomorékként visszatért katonák külön csoportját. Intuitív művészi figyelmeztetés! A háború igazabb hatására. Két év múlva az antant csapásai és a katonaforradalom összeroppantották az Osztrák-Magyar Monarchiát, vele a történelmi Magyarországot.

Két évtized múlva (1934-től) kezdte el megjelentetni Bánffy nagy trilógiáját, ismertebb nevén az *Erdélyi történetet* öt kötetben, véleményem szerint, máig legjobb irodalmi-történelmi rajzát a régi Magyarország, mindenekelőtt Erdély világháború előtti előkelő társadalmának válságát. Valójában erdélyi szempontú Magyar Történetet írt.

Előtte megjárta a ferencjózsefi kor, a századelő erdélyi vidékpolitikájának útvesztőit, az ellenzéki politizálás és a kormánypártiság még kényelmes úri világát, majd 1918 őszétől azt a poklot, amelyet minden hivatott vagy botcsinálta politikusnak végig kellett gyötrődnie, hogy az összeomló országot menteni próbálják, aztán ujjaszervezzék, a trianoni békeszerződést és borzalmas következményeit elfogadtassák, s a magyar államot valahogy bevezessék a nemzetek közösségébe.

Regényíró békepolitikus

Bánffy Miklós az 1918. évi összeomlástól került a közélet homlokterébe. Többnyire Bethlen István társa, a fővárosi Székely Nemzeti Tanácsban éppúgy részt vesz, mint a területvédő célzatú külföldi akciókban (előbb Károlyi Mihály támogatásával), a marginális Magyar Királyság Pártja alapításában – ennek nevében köszönti a fővárosba bevonuló Horthyt. De politikai vezéregyéniséggé sosem vált. Bethlen első kormányának külügyminisztereként (1921–1922) képviselte azt a nehezen vállalható feladatot, hogy az ellenséges szomszédokkal jó viszonyt alakítson ki, hogy megmutassa a győztes nagyhatalmaknak is: Magyarország tudomásul veszi a trianoni döntést, tudomásul veszi, hogy egészen kis ország lett belőle, s békés úton is csak kisebb és megegyezési határkorrekciókra törekszik. Mint régi, történelemformáló főúri család tapasztalt – utolsó – sarja alkalmas volt a tisztségre kritikus gondolkodása miatt. S talán azért is, mert mint írja: „*érvényesült benne az a ritka, s rá nézve majdnem átkos képesség: megérteni az ellentétes álláspontot, igazát látni*

annak is, amit természete elutasít.” Tárgyalt a szovjet külügyi népbiztossal a magyar hadifoglyok hazahozataláról. Tudott tárgyalni Benessel magyar–csehszlovák–osztrák együttműködésről, eredménytelenül, s eredménnyel: a soproni magyar igényhez megszerezve Prága támogatását. Minisztersége alatt megy végbe az ország felvétele a Népszövetségbe. A Bethlen–Bánffy-féle külpolitika vet véget annak, hogy Magyarország haragban állt szinte az egész világgal.

1904-ben kezdődik Bánffy monumentális trilógiájának története. Ekkor kezd repedezni a felszíne annak a békevilágnak, amelyre oly szívesen emlékezünk, s joggal egy évszázad óta. Bánffy is ezidőtájt kezdi igazi közéleti pályáját, hogy aztán 30 év után háborúval, összeomlással, 1921–1922. évi külügyminiszterséggel, színdarabokkal, könyvekkel a háta mögött, 1926-ban Erdélybe visszatérve – visszatérjen regényében a századelőhöz azért, hogy megadja a világháborúig vezető kor kritikai rajzát, elsősorban az övéinek, a főúri elitnek a realista ábrázolását.

Milyen is ez a kor, a kontextus, ha valahogy rárajuk a magunk szemüvegét is az arisztokrata művész–író–politikus szemüvegére?

Ismeretesen a kulturális és gazdasági virágzás kora a Kárpátoktól az Adriáig. Optimista kor Európaszerte – de már annak a vége; a művészetek és a nagypolitika világa; az állandóság jelképe: Viktoria angol királynő már meghalt, Ferenc József megöregedett; tisztjei megölték a Monarchia barát szerb királyt. Az „örök Oroszország” kétszer is megroppant, s az antant-gyűrű összefonódik az Osztrák-Magyar Monarchia körül.

A magyar elitet az erős külpolitikai vakság jellemzi, a befelé fordulás. Már rég tovatűnt a kossuthi–deáki felelős, nemzetközi politikában való gondolkodás. Már nem látják a veszélyeket. A külvilág alig érdekli őket – *„a látóhatár számukra Bécsnél záródik le”* - viszont a Monarchia belső kereteit feszegetik, a nagyobb magyar önállóságot, a teljes paritás elérését akarják. Kiemelt súlyt kapnak a szimbolikus vívmánycélok: magyar vezényszó, nemzeti zászló, kardbojt a közös hadseregben – a honvédségnél ez persze megvolt. Majd egyre inkább az önálló bank délibábja. Persze a függetlenségi ellenzék az, amely a hagyományos nemzeti küzdelmet folytatja „Bécs ellen”, ám a túlméretezett kormánypárt is tele van ingadozókkal, akik maguk is szívesen fürödnének a hazafiaskodás dicsőfényében.

Mindezek fölé kimagaslik Tisza István gróf, aki már 1886 óta hirdeti egy nagy fenyegető háborús konfliktusra való felkészülés szükségességét. Vele szemben Bánffy ugyanúgy tehetetlen, mint az utókor igényes történetírása: igazat ad neki, tiszteli, felnéz rá, mindinkább providenciális férfinak állítja be, ám lélekben utólag sem tud azonosulni vele. Talán azért, mert sokáig maga is az ellenzékhez tartozott. A Tisza első kormányát (1903–1905) megbuktató obstrukciót hivatásos történetíró sem ábrázolná sötétebben mint Bánffy, ám a legkíméletlenebb bírálatot épp az a „nemzeti koalíció” kapja, melynek 1906. évi kormányra kerülése, nagy választási győzelme nyomán lett írónk Kolozs vármegye (és Kolozsvár) főispánja.

Kiváló férfiak álltak a koalíciós kormány élén. Ifjabb Andrássy Gyula, Apponyi Albert, Kossuth Ferenc tevékenysége jelentősnek mondható. A kitűnő gazdaságpolitikus kormányelnök Wekerle volt mind a szakszerűség, mind a 67-es alap fenntartásának biztosítója. Csakhogy az egész nemzeti kurzusnak volt egy kinőhetetlen születési hibája: hazugságban jött világra.

A birodalmi közösséggel, annak szabályaival szemben hagyományosan berzenkedő függetlenségi pártalakulatot és megszaporodott alkalmi szövetségeseit szinte elképzelhetetlen volt beengedni a hatalomba.

Féltitkos alkudozások után a koalíció vezérfitai egészen titkos „paktumot” kötöttek az uralkodóval. A kormányrajutásért cserében lemondtak a közös hadsereg még oly szerény mértékű magyarosításáról, a gazdasági önállóság erősítéséről, de még a Tisza- és Fejérváry-kormány visszaélései felelőseinek megbüntetéséről is, ami pedig igencsak látványos igazságtételnek ígérkezett. A Ferenc József előtti kapitulációról hallgatni kellett, sikerről kellett szónokolni, „elvi álláspontjuk fenntartását” ismételve. S ha még reménykedtek is abban, hogy a kormányhatalom birtokában majd csak kiügyeskedhetnek nemzeti jellegű engedményeket, hát ebben is csalódnuk kellett. Éppen 1906 után erősödik meg Ferenc Ferdinánd trónörökös befolyása, aki már korábban is valóban magyargyűlölő, akinek még Tisza István is „szabadalmazott hazaáruló” volt, s aki a koalíciós kormány időszakát jórészt azzal töltötte, hogy a számára oly szörnyű Kossuth-névvvel gúnyolt kormány – sőt, a dualizmus megbuktatására szervezkedjen. A trónörökös komor árnyéka ekkortájt vetült rá nemcsak a hazai

politikacsinálókra, hanem az egész magyarságra. Közben itthon a nemzeti érzést kielégítendő, tucatjával kezdték felállítani Kossuth Lajos szobrait. Országos ünnepség keretében hozták haza Rákóczi és bujdosótársainak hamvait, persze mellőzve a tényt, hogy még Tisza Istvánnak köszönhető ehhez Ferenc József hozzájárulása.

A Béccsel szembeni tehetetlenség ellensúlyozására erősítették fel végzetesen a rendszerben amúgyis kódolt kompenzációs nemzetiségi politikát: ha nem lehet nagy nemzeti vívmányokat elérni az ország számára a birodalmon belül, akkor idehaza erősítsük az állam magyar jellegét: az iskolák s a külsőségek magyarosításával, a „nemzetiségi igazgatók” elleni sajtórendészeti eljárások látványos sűrítésével.

Látták, ám mégsem akarták a maga valójában meglátni a nemzetiségek – az ország népének a fele – tényleges fejlődését, átalakulását. Bánffy úgy jelzi ezt, mintha az erdélyi románok középosztályosodása, földvásárlása szinte titokban, összeesküvésszerűen folyt volna. Nem így volt, csak a magyar és az erdélyi elit is, hagyományosan bántóan elhanyagolta a román tömegeket. Csak a politikum érdekelte, s csak amikor a középbirtokosság – sajnos természetesen – földvesztése felgyorsult, akkor vették észre mint nemzeti veszedelmet. A fő kérdésben: a magyar–román viszony rendezésében az igényes Bethlen Istvánnak sem voltak konstruktív koncepciói – paradox módon a merevebb Tisza gróf az, aki megpróbál majd előre lépni. Szabad keze persze már neki sem volt, a nemzetiségi kérdés internacionalizálódott, az ellenzék pedig hazafiatlansággal gyanúsította.

Nem a koalíciós kormányzással kezdődött Magyarország nemzetközi tekintélyvesztése, de ekkor vált jelentőssé. Az előző század utolsó harmadában hazánk – bár nem sokat beszéltek róla a világban – még a liberalizmus utolsó keleti bástyájának számított, szemben a bismarcki Németországgal vagy a belpolitikai krízisektől gyötört Ausztriával. A stabilitás szigete volt, egyben a Monarchia stabilizáló ereje. Amint a századfordulón látványossá vált a magyar–osztrák politikai csatározás, megingott az egész Monarchia amúgy sem túl nagy tekintélye a világban, előbb a franciáknál, aztán az angoloknál. Újdonság volt, hogy 30 év után a Szabadelvű Párt 1905-ben megbukott, hogy parlamentellenes kormány igazgatta az államot közel egy évig, hogy karhatalmi erő jelenik meg a parlament új, impozáns épületében.

A koalíció frázisos-pántlikás nacionalizmusa nem volt alkalmas az erősödő nemzetiségi mozgólódások, a szomszédos álszövetségesek, Szerbia és Románia átsugárzásának ellensúlyozására. Sőt! A kormány szinte versengett a végzettel: a horvátokat feldühítik az ottani vasutak magyarosításának kísérletével; a szerb állapotbehozatal – önmagában még érthető – korlátozásával megerősítik Szerbia vágyakozását egy Adriai kikötő után. A magyar kormány határozott támogatásával megy végbe 1908-ban a rég megszállt Bosznia teljes beolvasztása a Monarchiába, ami már a háború szélére sodorja Szerbiával.

Közben idehaza úgy folyik az Ausztriához fűződő közjogi viszony pártpolitikai feszegetése, hogy újból és újból el kell napolni a hadsereg-fejlesztést, ami a már említett bomlásjelek betetőzése a külvilág szemében. (Pedig akkor még kevesen tudták, hogy Európában a Monarchia költi a legkevesebbet a haderőre.) *„A magyar politikusok abban a hitben élnek, hogy szavuk csak belföldön hallatszik. Egész eszmeviláguk erre van beállítva”* – írja Bánffy.

Azok a hírhedtté emelkedő publicisták, mint R. W. Seton-Watson vagy Wickham Steed eredetileg nem ellenségként gondoltak Magyarországra, nem egyszerűen a külföldre irányított magyarelles szervezett propaganda fordította meg véleményüket, hanem a koalíciós rendszer meggondolatlan, frázisos nacionalizmusa, az államigazgatásról szerzett kedvezőtlen tapasztalatok meg a véletlenek. Steed elmondta: Apponyi le akarta őt beszélni Magyarországról, ami feldühítette. A tragikus csernovai sortűz (1907) pedig – melyben a kormány maga vétlen volt – letörölhetetlen foltot ejtett a magyar államiságon. Seton Watson amolyan korai hágai vizsgálóbíróként ismételten járta az országot, tárta a világ felé a valós és felnagyított rendszerhibákat, nemzetiségpolitikai visszaéléseket; nem kevés képmutatással.

A koalíciós politizálást csúnyán megbuktatta a nemzet az 1910. évi választásokon. Értékteremtő alkotásai – mert ilyenek is voltak – eltörpültek a „közjogi politikában” elszenvedett kiábrándító kudarc mögött. Az új korszak jellegadó politikusa, Tisza azonban még kemény parlamenti harcot vívott a „függetlenségi ellenzékkel”, s a növekvő demokratikus erőkkal. Rettegven attól, hogy a magyar országgyűlés is olyan működés-képtelen fórummá válik, mint a bécsi parlament, s felkészülni akarván

Ferenc Ferdinánd nagyon is közelgőnek tűnő trónralépésére – vállalja az erőszakot is a „tisztelt Ház” megrendszabályozására. Bánffy Miklós plasztikus képet rajzol a Tisza-puccsról (1912), s az úri ellenzéknek a Royal szállóban berendezkedő, tragikusan groteszk ellenparlamentjéről. A háborús végkifejlet ismeretében persze nem volt nehéz megállapítania, hogy a közjogiaskodó törekvésekkel épp a birodalom fennmaradásának, vele a magyar állam fennmaradásának nagy érdekét is kockára tették.

Az a viszonylagos stabilitás, amelyet Tisza teremtett 1912–1913-ban, még viszonylagos csendnek is kevés volt. Magyarország pozíciója a Monarchiában, méginkább Tiszáé persze megerősödött. Valóban ő volt ekkor a „providenciális férfiú”. (Ha az 1905 utáni korszakban Magyarországot sok külföldi a Monarchiát bomlasztó tényezőnek érzékelte, 1914-re inkább a Monarchia vezető nemzetének gondolták, később ennek megfelelően osztották rá a felelősséget is.) Az Osztrák-Magyar Monarchia tekintélye viszont már nem volt visszaállítható. A két Balkán-háború „nélküle” ment végbe, a békét nélküle és ellenében kötötték – Bukarestben. Románia és Szerbia lokális nagyhatalmak lettek.

Amikor a világháború kitört, Bánffy Miklós is bevonult. Előtte még végigjárta képzeletbeli „dénestornyai” kastélyának minden szobáját, felidézve emlékeit. Arra számított, hogy az orosz ellenség betörhet, rombolhat otthonában. Ez, bár Erdély elveszett, tudjuk, nem következett be. De három évtized múltán, 1944 őszén a német szövetséges felégette a valódi kastélyt: Bonchidát, Erdély talán legszebb főúri építményét. Egy korszak kétszer ért véget.

Búcsú egy osztálytól

Bánffy Miklós gróf nem szakadt el tüntetően a mágnásosztálytól, ám politikai, méginkább írói munkássága a válófélben töprengők mentalitását idézi. Külügyminisztersége után – noha barátja volt Bethlen Istvánnak – már nem ragaszkodik politikai szerepléshez, írói céljai a fontosabbak. 1926-ban úgy települ vissza Erdélybe, hogy egy évtizedre lemond a politizálásról. Hazatérését az erdélyi vezető arisztokraták gyanakvással fogadják, pártpolitikusok keresik titkos szándékait, valamilyen, az erdély-

lyiek feje fölött kötendő Budapest–Bukarest paktumot. A kolozsvári pletykavilágban még azt is emlegetik a háta mögött, hogy az ő ősei hozták be a románokat a 14. században. Igazán otthon az irodalom és a kultúraszervezés világában érezhette magát. (Az Erdélyi Szépművészeti Céh, az Erdélyi Helikon vezéralakja – máig nem eléggé megbecsült működtetője.) Főnemesi nevén szinte sosem írt: a szellemi világban Kisbán Miklósnak mondta magát.

Az igencsak hosszú című *Erdélyi történet* azonban már saját neve alatt jelent meg. A kritikusok egyetértenek abban, hogy páratlanul izgalmas és pontos, részletes körképet ad az 1914 előtti, a történelmi magyar állam utolsó elitjének háttéréről, életéről, egyéni és kollektív viselkedési formákról, mindennapjaik világáról. Kulcsregény! Szociográfiai hiteleségű körképet nyújt a legnagyobb (felvidéki) főuraktól az elszegényedő (erdélyi) mágnásokig, kastélyaik berendezésétől, ízlésüktől rögeszméikig és hóbortokig, értékes vagy érdekes múltjukról, emelkedettségben, távlatos gondolkodásban szűkölködő jelenükig, nem hasznosuló műveltségükig. Polgárosulni kéne, mint a szászoknak – mondja Abády/Bánffy, ám ez kevesüknek sikerült; s ha gazdaságilag többjük meg is állta helyét, archaikus nagyúri mentalitásuk meghatározó maradt. A kívülről közéjük igyekvők pedig hozzájuk próbáltak igazodni. A még mindig erősen zárt, de mégis széles világukban a falkavadászatok, lóversenyek, táncmultságok, végtelen vacsorák, kártyacsaták, a politikától is megérintett pesti szalon- és kaszinóélet túl fontos részét teszi ki életüknek. A külsőségek uralma. A precíz jellemrajzokkal, szerelmekkel, intrikákkal, politikummá váló párbajokkal dúsitott leírásokkal, a sűrűsödő egyéni tragédiákkal Bánffy kiteljesíti a felső tízezer tablóját, az elit bomlásának – történelmi agóniájának – körképét. Még az egy-két kiemelkedő egyéniség sem igazi nagyság. Az évtized politikai fejleményeit szakszerűen leíró számos betéttel együtt – ami akár külön füzet is lehetne mai olvasóknak – előttünk áll egy funkcióját már betölteni, újítani képtelen réteg, melynek egy része erkölcsileg is gyenge. A reformok nem is érdekelik. Történelmi szerepe még nem, de küldetése már befejeződött. Bánffy szerint sem folytatója a 48-as, 67-es nemzedék örökségének. „*Lassacskán csupa fikció lép a valóságok helyébe, önámítás és nagyozolás. Mindenki bűnös ebben, a magyar társadalom minden vezető rétege.*”

Közben a külvilág megváltozik veszedelmesen, közben önmagában is működőképessé felnövekszik a hazai román társadalom.

Bánffy ítélete szigorúbb, mint egy osztályharcos kritika. Azért is, mert „belülről jön”, méginkább azért, mert persze személyeken át ábrázol, s nem gyűlölettel, hanem mély emberi részvétellel és szégyenérzettel elegyített megvetéssel. 1914: *„Maga előtt látja a főrangúakat, akik vezéri szerepre tartván igényt, már sutba dobják európai látóköriüket, vagyoni és erkölcsi súlyukkal igazolva mind azt a maszlagot, melyben legtöbbje valóban nem is hisz, de ami az ő zsrójukkal mind jobban megmérgezi a politikai életet. Maga előtt látja, mintha már a síron túlról tekintene vissza. Most elpusztul ez az ország és vele ez a nemzedék.”* ... Búcsú ez szélesebb osztályától, egyben a „hosszú 19. századtól”. A nemzeti-konzervatív gondolkodásvonulat színvonalas számvetése.

A politikai szerepekkel azért később is megkeresték Bánffy. A nehéz szerepek. 1939–1940-ben ő a romániai Magyar Népközösség vezetője, 1943-ban – 70 évesen – Bukarestben próbál közvetíteni egy közös magyar–román németellenes fordulat érdekében. 1944 őszén pedig a kiugrást és Kolozsvárnak a hadműveletektől való megmentését szorgalmazza Horthynál. Aztán nem ment nyugatra, mint annyi arisztokrata a háború végén, s úgy látszott, tényleg beilleszkedik az új erdélyi irodalmi életbe. Aktív, publikál, „elfogadott”. Egy-két év után azonban az új hatalom kitaszította. Budapestre pedig már szinte csak meghalni érkezett 1949-ben. Igaz, itt sem várták.

Közel húsz év kellett, hogy Erdélyben egyetemi tankönyvfejezet legyen róla, közel harminc, hogy egy ottani X. osztályos középiskolai tankönyvbe is bekerüljön. Fél évszázad után világnyelvekre fordítják az *Erdélyi történetet*, s románra is.

Egy román kormányfó a Bánffy-műről

Alexandru Vaida-Voevod – a magyar képviselőház Vajda Sándora – kritikus időkben (1919–20, 1932–33) többször volt Nagy-Románia miniszterelnöke. Eredetileg még Ferenc-Ferdinánd trónörökös bizalmasa, a régi Erdély talán legtehetségesebb román politikusa, idővel aztán a szél-

sőjobb: a Vaszgárdát manipuláló machiavellista pártfogója. A közeletben keményen magyarellenes. 1945 után, nagyszabeni házi őrizetében olvasta az *Erdélyi történet* öt kötetét. Ahogy visszaemlékezésében írja: vonakodva vette kézbe, más olvasmány híján, inkább kényszerből semmint érdeklődésből. Vaida ismerte Bánffy. II. Károly diktatúrája idején ő volt a király megbízottja, hogy „rendezze a kisebbségi kérdést”, ő irányította a megbeszéléseket a kisebbségek általa kiválasztott vezetőivel, a magyarok közül elsősorban Bánffy Miklóssal. Meghittebb kapcsolatba kerültek. *„Tudtam, hogy van irodalmi tevékenysége, azonban a magyar írókkal szembeni előítéletem miatt egyáltalán nem beszélünk egymással irodalmi kérdésekről. Gondoltam tapintatlanság lenne egy magyar gróffal diskurálni az ő bizonyára értéktelen irodalmi próbálkozásairól.”*

Most, 1945 után *„mekkora revelációt nyújtott ez az olvasmány!”* Vaida hat oldalon át elemzi a művet, szereplőit, Bánffy balzaci realizmusát, nemes természet- és emberszeretetét, az érzelmi konfliktusok tökéletes árnyalását, a sorsszerűségek megjelenítését. Valamilyen formában mind politikumot hordoznak számára a mellékszereplők is (az örmény ügyvéd, a hozományvadász osztrák tiszt, a neofita bankár, a parazita magyar jegyző, vagy a trónörökös cseh embere, s a ravasz román parlamenti képviselő, aki lenézően ironizál a magyar frázisos hazafiságról; másrészt a szimpatikusabbak: az elbukó székely feltalálótól a tüzes szemű tüdőbeteg ifjú, román, sovinszta agitátorig). *„Nincs egyetlen személyiség az egész műben, aki ne valós, jellegzetes erdélyi alakot adna vissza”.* Ráérez az erdélyi és magyarországi magyarok sajátos ellentétére: *„ugyanaz a jelenség, mint az erdélyi és bánági, vagy az erdélyi és regáti románok között.”* Nem hallgatja el, hogy *„különösen szimpatikus Bánfihunyad és Kalotavidék román környezetének leírása. A parasztok, ellentétben a magyar tisztviselőkkel, lélekben közelebb állnak a szerzőhöz”.* Ne feledjük, Vaida igen tájékozott kortárs volt.

„Őszinte sajnálattal fejeztem be az olvasást. Hiszen a téma kidolgozásában az 1890 és 1918 közötti korszak társadalmi mozzanatai és a politikatörténet összefonódnak, harmonikusan kiegészítik egymást. Nekem pedig ezen évtizedek életteli megjelenítése azon nemzeti politikai harcok újra átélését jelentette, amelyekben életem legjobb éveiben erőteljesen részt vettem... Olvasva újraélem a politikai küzdelmekről hányatott időket, emléke-

zetemben felidéztem mindazon reflexióimat, intrikákat, akciókat melyeket a magyar oligarchia ellen intéztem, akár a végtelen számú szervező propaganda gyűléseket a román falvakban ... működésemet a budapesti képviselőházban, vagy Bécsben... és Ferenc Ferdinándnál a Belvedereben stb. stb.”

A könyvet továbbadta rangos román értelmiségi barátainak – azok még tudtak magyarul. Majd másodszor is elolvasta, aztán fél év múlva újból.

„Mind jobban meggyőződtem arról, hogy egyetlen jövődöbeli történésznek sem sikerül majd olyan hitelesen, plasztikusan és intuitívan visszaadni Magyarország összeroppanásának okait, mint ahogy az Bánffy grófnak megadatott, hogy felmutassa nekünk regényében.”